

Pigor i sämre hushåll: Tjänstehjonsstadgan och den informella ekonomins storlek i 1700-talets Stockholm

Paul Borenberg, Stockholms universitet

Abstract: The Swedish Servant Acts compelled everyone without an occupation to take up service as a servant. However it is unclear to what extent this compulsion was actually enforced. Repeated complaints from the authorities give the impression that it was largely ignored. One suspicion was that people chose to live with relatives rather than taking service. A list compiled by the Stockholms authorities enables a quantification of mostly women who evaded service around 1755. The study shows that up to a fifth of all female servants were suspected of being live-ins rather than employed as servants, and most of them probably earned their living in the informal sector of the urban economy. A comparison with tax registers reveals that these people were accounted for. In conclusion, while historical scholarship is dependent upon ample source material, this study suggests that a good part of the servant population was recorded in tax registers, but that the nature of their service might not have been properly accounted for, and that many servants provided for themselves on an extensive informal economy of the city which is difficult to quantify.

Keywords: Servants; Stockholm; Demography; Informal Economy; Labour

Recommended citation: Borenberg, Paul, 'Pigor i sämre hushåll och den informella ekonomin i 1700-talets Stockholm', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 20 (2023). 55–76. <https://doi.org/10.7557/4.6894>

Copyright: © 2023 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

1712 dundrade Överståthållaren i Stockholm över ”den fördärliga oseden och vanarten” att ”i synnerhet en stor hop pigor och lösa kvinnfolk” istället för att ta årstjänst hade slagit sig ned i stadens utkanter. De tyckte sig ”nu ej behöva så mycket arbeta för födan, utan därför slå sig aldeles till lättja, och där de så stegra lönen över det som skäligt och vanligt är för husbönderne och matmödrarne”.¹ Sådana klagomål är återkommande i årstrycket.²

Tjänstehjonsstadgan föreskrev att alla som inte själva hade ett hemman eller en borgerlig näring skulle ta årstjänst som dräng eller piga. Tjänstetvånget har i olika former funnits kodifierat sedan medeltiden, men mellan 1664 och 1739 utökades lagstiftningen på detta område succesivt.³ Det var i första hand unga och ogifta som skulle ta tjänst, och tjänstetiden skulle vara från mickelsmäss och ett år framåt.⁴ I Stockholm kunde halvårstjänster tillämpas, från påsk till mickelsmäss och från mickelsmäss till påsk. Den som undvek årstjänst skulle anmälas och skickas till krigsmakten, till straffarbete, eller tvingas tjäna hos sin anmälare till lägre lön.⁵

Så långt lagens bokstav. Men flera förordningar under 1700-talet ondgjorde sig över att den inte följdes. Människor undvek att ta tjänst, och det konstaterades dystert att detta ledde till brist på tjänstefolk, vilket i sin tur gav högre löner och mer generösa tjänstehjonskontrakt – och det sågs som en hotfull samhällsutveckling.⁶

¹ Publication angående tienstefolcket här i staden, Stockholms rådhus den 5 september 1712, Kongl. boktryckeriet, Stockholm 1712.

² Exempelvis: angående tienstefolcket här i staden, Stockholms rådhus den 23 maj 1712, Kongl. Hovtryckeriet, Stockholm 1712. Eller företalet till Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tienstefolck och legohion. Gifwen Stokholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739 (hädanefter benämnd som Tjänstehjonsstadgan 1739).

³ Stadgorna sammanfattas mycket förtjänstfullt hos Carolina Uppenberg, *I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860* (Göteborg: Gothenburg studies in economic history, 2018), s. 113. [Crossref](#).

⁴ Tjänstefolkssystemet brukar länkas samman med det europeiska giftermålsmönstret som demografiskt fenomen, där unga människor tog tjänst i andras hushåll i väntan på äktenskap. Michael Mitterauer, ”Servants and youth”, i *Continuity and Change*, 5, 1990, s. 11–38. [Crossref](#); John Hajnal, ”Two Kinds of PreIndustrial Household Formation System”, *Population and Development Review*, 8:3 (1982), 449–494. [Crossref](#); Christer Lundh, ”Life Cycle Servants in Nineteenth Century Seden – Norms and Practice”, *Lund Papers in Economic History*, 84 (2003), 1–14. [Crossref](#); Cristina Prytz, ”Life-Cycle Servant and Servant for Life: Work and Prospects in Rural Sweden c. 1670–1730”, i *Servants in Rural Europe: 1400–1900*, red. av Jane Whittle (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2017), s. 95–112. [Crossref](#).

⁵ Tjänstehjonsstadgan 1739.

⁶ Företalet till Tjänstehjonsstadgan 1739.

Bör man uppfatta dessa klagomål som att tjänstehjonsstadgan inte efterlevdes? Eller bör man snarare tolka dem som en del av en tidstypisk patriarkal retorik, utan någon större bäring på verkligheten?

Äldre forskning har påpekat brister i tjänstehjonsstadgans efterlevnad. Börje Harnesk karaktäriserar hela tjänstefolkslagstiftningen under 1700-talet som ”på det hela taget verkningslös” eftersom den inte låg i linje med ekonomiska incitament på landsbygden och en egalitärt inriktad bondekultur i det Norrland som han studerar.⁷ Gustav Utterström framhåller att orlovssedeln, som skulle användas som ett intyg om att man lovligen lämnat sin förra tjänst, inte var i allmänt bruk på grund av bristande läs- och skrivkunnskap bland befolkningen.⁸

Nyare forskning har däremot kommit fram till slutsatser som pekar i motsatt riktning. Möjligtvis kan detta bero på att senare studier i högre utsträckning har utgått från rättsligt källmaterial än förordningstexter. I sin studie av västgötsk landsbygd visar Carolina Uppenberg att tjänstehjonsstadgan var välkänd, att systemet med tjänstefolk hade hög legitimitet och att det uppvisade en påtaglig kontinuitet över tid. Dessutom menar Uppenberg att systemet skapade socialt erkända positioner, som gjorde anställningsförhållanden begripliga och legitima.⁹ Hennes slutsats rimmar väl med Hanne Østhus studie av tjänstefolk i Christiania (Oslo) och Köpenhamn för åren 1750–1850, som visar hur en mer utarbetad lagstiftning gav tjänstefolket större möjlighet att processa mot sina husbönder i rätten, då deras lagstadgade skyldigheter var tydligare formulerade.¹⁰ Detta ska inte tolkas som att tjänstevångets bestämmelser var lätta att utvärda för drängar och pigor. Uppenberg understryker att lagstiftningen i grunden kringskar tjänstefolkets möjligheter att arbeta självständigt och tjäna egna pengar.¹¹ Men det innebär

⁷ Börje Harnesk, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, (Umeå: Umeå Studies in the Humanities, 1990), s. 216. [Crossref](#).

⁸ Gustav Utterström, *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet* (Stockholm: Tiden förlag, 1957), s. 250. Se även Arthur Montgomery, ”Tjänstehjonsstadgan i äldre svensk arbetarpolitik”, *Historisk tidskrift*, 53:3 (1933), 245–276. Vilhelm Vilhelmsson går inte fullt så långt, men pekar på vägar runt den isländska motsvarande lagstiftningen: Vilhelm Vilhelmsson, ”Tactics of Evasion: The survival strategies of vagrants and day labourers in eighteenth and nineteenth century rural Iceland”, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 34–56. [Crossref](#).

⁹ Uppenberg, s. 118 och 255–258.

¹⁰ Hanne Østhus, *Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850* (Florens: European University Institute, 2013), s. 341–343.

¹¹ Uppenberg, s. 159. Uppenberg har även undersökt torparinstitutionen på landsbygden, vilken utgör en på vissa sätt analog till städernas mångsysslande arbetskraft i Carolina Uppenberg, ”Contracted coercion: Land, labour and gender in the Swedish crofter institution”, *Scandinavian Journal of History* (2023), 1–22. [Crossref](#). I ett bredare perspektiv kan man se tjänstehjonsstadgans bestämmelser som en del i det ramverk som upprätthöll den

att tjänstehjonslagstiftningen inte var död bokstav, utan att den aktivt formade tjänstefolksinstitutionen.

Rättsligt material ger oss inblickar i allehanda vardagskonflikter, men kan ytterst bara ge indicier om helheten. Alla konflikter kom inte till rätten, och det rättsliga materialet framhäver naturligt nog bråken och oordningen. Ett möjligt källmaterial för att göra en kvantitativ studie skulle kunna vara mantalslängderna, där husbönder och tjänstefolk har upptecknats för att betala mantalsskatt. Problemet är att mantalslängderna tenderar att ge en friserad bild av den förflutna verkligheten. Harnesk skriver om dem som inte fångas upp av de officiella kategorierna:

[d]e fann åt sig själva flera olika sätt att skaffa sig uppehållet. För dessa livsformer fanns i mantalslängderna och kyrkobokföringen inga kolumner. Många befann sig i ett gränsland mellan kategorin tjänstehjon och andra, friare, former.¹²

Listor över personer i arbetets gränsland finns dock, i alla fall för ett år, i Stockholms Politiekollegiums arkiv. I den här artikeln kommer jag att använda sådana särskilt upprättade längder över tjänstefolk, i vad som kallades sämre hushåll, för att uppskatta i vilken utsträckning invånare i Stockholm undvek tjänstehjonsstadgans krav på årstjänst vid 1700-talets mitt.

År 1753 utfärdade Överståthållareämbetet en publikation ”angående tjänstlösa pigors och kvinnspersoners angivande uti Politiekollegiet”.¹³ Myndigheterna misstänkte att tjänstepigorna hade börjat säga upp sina tjänster för att i stället arbeta som tjänstehjon med årskontrakt och flytta in hos andra som inhyses. Mantalsskrivningen hade inte kunnat hindra detta eftersom den utfördes tidigt på året

sociala ojämlikheten i samhället och som ledde till att Stockholm under 1600- och 1700-talen var en även med tidens mått mätt synnerligen ekonomiskt ojämlig stad: Erik Bengtsson, Mats Olsson, Patrick Svensson, ”Merchantilist inequality: wealth and poverty in Stockholm, 1650–1750”, *The Economic History Review*, 75:1 (2021), 157–180. [Crossref](#).

¹² Harnesk, s. 216.

¹³ Publication, angående tjenstlösa pigors och qwinspersoners angifwande uti Politie-Collegio, 30 maj, Stockholm 1753” citerad genom Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougt, Elsa (red.), *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publice handlingar. Stockholm. 1-15. 1742-1829 [Del 5] Utdrag utur alla ifrån 1749 års slut utkomne publice handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt invärtes hushållning och författningar i gemen, jämwäl ock Stockholms stad i synnerhet angå: med nödigte citationer af alla paralell-ställen, som utwisa, hwad ändringar tid efter annan i et eller annat mål kunnat wara gjorde. Hwarförutan de uti desze handlingar åberopade äldre acters innehåll korteligen anföres, så ofta nödigt warit. Följandes efterst wid hwar del et fullkomligt orda-register öfwer des innehåll. Femte delen til 1754 års slut, som är tilökt med efter åretalen inrättad förteckning på alla de publice handlingar och acter, som i denna femte delen innehållas. Med hans kongl. maj: ts allernådigste privilegio. Stockholm, tryckt hos Lorentz Ludvig Grefing, på des egen bekostnad, år 1756. (Stockholm: Grefing, 1756), s. 3595–3596.*

medan somliga tjänstefolks kontrakt löpte ut först vid påsk. På så vis kunde en piga vara upptecknad hos en husbonde vid årets början för att framåt våren säga upp sin tjänst utan att detta registrerades av myndigheterna.¹⁴ För att råda bot på oskicket utgick det en instruktion om att alla som hade en piga hos sig som inte var städslad i tjänst i maj månad, alltså efter det att nya kontrakt skulle vara klara, måste anmäla dessa till Politikollegiet, ”på det orsakerna till tjänstlösheten måtte därstädes kunna utrönas och beprövas”.¹⁵

Den nya förordningen resulterade till synes inte i något löpande arbete, åtminstone inte något som lämnat några spår i kollegiets arkiv. Däremot förekommer en samling listor över vilka i staden som var utan tjänst, eller som misstänktes sakna tjänst. Politikollegiet upprättade listorna vid ett tillfälle. Men genom denna lista och viss övrig dokumentation är det möjligt att få en bild av hur gränslandet mellan kategorin tjänstehjon och andra, friare former av arbete egentligen såg ut i staden vid 1700-talets mitt.

Listorna utgick från hushållshierarkier och yrkestitlar som inte alltid hängde ihop med hur människor faktiskt försörjde sig. Det som Politikollegiet ytterst var intresserade av var om en person hade *laga försvar*, alltså en egen näring eller en lagenlig tjänst hos någon annan. Den som inte hade laga försvar betraktades som en lösdrivare.¹⁶ Men att ha laga försvar var inte detsamma som att ha en försörjning – och vice versa. Soldater med familj hade laga försvar genom sin tjänstgöring, men var ändå beroende av tillfälliga arbeten vid sidan av för att säkra försörjningen.¹⁷ Å andra sidan kunde den som tvingades till årstjänst som piga eller dräng hållas från mer lönsamma eller kanske bara mer intressanta sysslor, som de hade kunnat sysselsätta sig med om de inte varit tvingade till att ta årstjänst. De titlar som förekommer i materialet bör därför snarast ses som ståndsbetegningar i en ekonomi som präglades av ett omfattande mångsyssleri.¹⁸ När myndigheterna

¹⁴ Modée s. 3595–3596.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Tjänstehjonsstadgans lösdriveribestämmelser har närmast undersökts av Theresa Johnson, *Vårt fredliga samhälle: 'Lösdriveri' och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016). [Crossref](#). Lösdriveri i Stockholm har undersökts av Tobias Osvald, *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022). [Crossref](#).

¹⁷ Johan Söderberg, Ulf Jonsson och Christer Persson, *A stagnating metropolis: The economy and demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 47. Hur det kunde vara lite si och sådär med vad gårdens drängar faktiskt arbetade med, se Uppenberg, *I husbondens bröd och arbete*, s. 140.

¹⁸ Sofia Ling, *Konsten att försörja sig: kvinnors arbete i Stockholm 1650-1750* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2016), s. 19-20. För tidigmoderna ståndsbetegningar se Christopher Pihl och Maria Ågren, “Vad är en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien.” i *Historisk tidskrift*, 134:2 (2014), s. 189. [Crossref](#).

försökte inordna pigorna i hushållsordningen så talade man också om just oreda, lättja, lösdriveri och arbetskraftens brist och dyrhet. Viljan att skapa ordning verkar alltså inte ha bottnat i ekonomiska överväganden. Uppenbarligen gick det att försörja sig också utanför pigtjänsten.

De typer av friare försörjningsstrategier som man misstänkte att befolkningen tog till gick inte ihop med myndigheternas försök att ordna samhället i läsbara hierarkier. Ändå fyllde den rörliga och informella arbetskraften en viktig del i kittet mellan hushållens ekonomier: de kunde utföra tjänster, gå ärenden, hämta och sälja eller agera bulvaner.¹⁹ Johan Söderberg, Ulf Jonsson och Christer Persson har framhållit begreppet *den informella sektorn* som användbart för att beakta de försörjningar som föll utanför myndigheternas insyn i tidigmoderna städer. Begreppet användes ursprungligen för att analysera utvecklingsländers ekonomier, men är tillämpligt också på förmoderna förhållanden för att ringa in den typen av verksamheter där släktband, vänskaper och tillfälliga påhugg utgjorde viktiga försörjningsstrategier för stadens invånare.²⁰ Man kan tänka på det som en formell, halvformell och helt informell del av ekonomin. Med formell ekonomi menar jag sådana försörjningsgrenar som var synliga och överblickbara för myndigheterna: i detta fall i första hand den lagstadgade årstjänsten. Med halvformell avser jag alla de försörjningsvägar som stod till buds som visserligen var lagliga, men svårare för myndigheterna att skapa en överblick över – och i förlängningen också svåra för historiker att se i källmaterialet. I den här studien syftar jag då framför allt på krognäringen och fabriksnäringarna. Med informell ekonomi avser jag allt annat: korta påhugg, betalda tjänster, oegentliga inhysesarrangemang, och allt annat som gav en människa försörjning, men som inte ansågs vara ett lovligt sätt att försörja sig på, även om det strikt talat inte innefattade kriminell verksamhet.

Listmaterialet ger ingen definitiv bild av det oklara gränslandet mellan årstjänst och försvarslöshet. Men det kan utgöra grunden för en uppskattning av det

¹⁹ Maria Ågren, "Emissaries, allies, accomplices and enemies: married women's work in eighteenth-century urban Sweden", *Urban History*, 41:3 (2014), 394–414. [Crossref](#). Se även Bernard Capp, *When gossips meet: women, family, and neighbourhood in early modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 51. En närbild av hur viktig just barnens arbetskraft var återges av Jan Mispelaere, "'När det så stor varder att det något kan göra': Om barns och ungdomars arbete i det tidigmoderna Sverige", *Historisk tidskrift*, 133:1 (2013), 3–32. [Crossref](#). Kvinnors viktiga roll i arbetskraften i Stockholm har undersökts av Kekke Stadin, "Den gömda och glömda arbetskraften: stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen", *Historisk tidskrift*, 1980:3 (1980), 298–319. För en fallstudie om försörjningsstrategier utanför skräväsandets ramar i 1700-talets Stockholm, se Mia Skott, *Tapetmakerskor: Självständiga ykreskivinnor i 1700-talets Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2022).

²⁰ Söderberg, Jonsson, Persson, s. 46.

ta gränslands omfattning i staden. I vilken utsträckning hade staden ett problem med att människor undvek att ta årstjänst? Vilka människor undvek årstjänsten – och vart sökte de sig i stället? Kan det faktum att det var just pigor som lyftes fram ha bottnat i ett försök att stävja sexhandeln i staden?

Artikelns första del ger en överblick över dem som upptecknades i Politiekollegiets längder och presenterar en jämförelse med Tabellverkets uppgifter över stadens invånare för att ge en bild över hur stor andel det var som på detta sätt sökte sig undan årstjänsten. Undersökningens andra del jämför delar av Politiekollegiets listor med mantalslängdernas uppteckningar och diskuterar i vilken utsträckning tjänstehjonsstadgans regleringar och Politiekollegiets misstankar rörde sexhandeln i staden.

Tjänstefolket i Politiekollegiets listor

De listor som upprättades för Politiekollegiet var uppdelade efter stadens församlingar, och de är inte helt jämförbara mellan varandra.²¹ För listorna över staden mellan broarna och Maria Magdalena församling på västra Södermalm heter det att de är "[f]örteckning[ar] på de personer i staden som synes inga tjänstehjon behöva, samt de, som sitter för sig själva med eller utan försvar." För Klara och Kungsholmen lyder rubriken istället "Förteckning på de personer som äro i tjänst antagna hos stadens invånare, såsom gardes och artillerikarlar, båtsmän, murarbetare och flera, som synas ej behöva tjänstehjon[...]"²² För Jacobs församling (på Norrmalm) och Katarina församling (på östra Södermalm) är rubrikerna enkelt nog "Förteckning uppå följande sämre hushåll som haver tjänstehjon [...]"²³ Utöver dessa listor finns även uppteckningar över stadens krogar i Jacobs församling och fabriksarbetare i Maria församling.²⁴ Listorna för Stadsholmen, Klara, Olofs och Kungsholmens församlingar samt Maria Magdalena innehåller uppgifter över adress, husbondens namn och titel samt tjänstehjonets namn, titel och ålder. För Jacobs och Katarina församling finns inga åldrar nedtecknade.

Vad som började som en uppmaning till att rapportera kvinnor som satt inhyses och saknade årstjänst verkar alltså ha vuxit ut till ett mer allmänt förtecknande över personer som borde ta tjänst. Misstänkliggörandet av sämre hushåll

²¹ Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Sockholms Stadsarkiv. För de enskilda listorna för varje församling kommer jag att referera till varje lista med dess områdesnamn, inte dess fullständiga titel.

²² Klara-Olofs-Kungsholmens församlingar, *ibid*.

²³ Katarina och Jacobs församling, *ibid*.

²⁴ Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

och andra som man inte ansåg ha behov av tjänstefolk hade i sig inget stöd i tjänstehjonsstadgan. Ändå kan man anta att detta var hushåll som saknade en näringsverksamhet av det slag som krävde tjänstefolk, och att möjligtvis både hushållsföreståndare och tjänstehjon hade sin huvudsakliga försörjning på den informella marknaden.

Listorna innehåller uppgifter om namn på husbönder och tjänstehjon samt adressuppgifter, men inga uppgifter om övriga hushållsmedlemmar. För att kunna göra en uppskattning av vilka typer av hushåll det rör sig om har jag därför jämfört hur hushållen i två områden – ett kvarter på Södermalm och en gränd på Stadsholmen – står skrivna i Politikollegiets register med hur de är upptecknade i mantalslängderna. För att kunna ge en jämförande bild med statens befolkning som helhet har jag använt Tabellverkets listormaterial för året 1754.

Sammanlagt upptar Politikollegiets listor 1 026 personer i tjänsteställning hos 874 husbönder, relativt jämnt spridda över stadens olika församlingar. Ytterligare 71 personer *satt för sig själva* och saknade tjänst och tjänstefolk, varav 65 på Stadsholmen. Det absoluta flertalet av tjänstefolket var kvinnor. Endast två manliga tjänstehjon förekommer i materialet. Av dem som satt för sig själva var också en majoritet kvinnor: 50 av 71.

Tabell 1: Politikollegiets listor över tjänstefolk och husbönder

Område	För sig själva	Husbönder	Tjänstehjon
Klara, Olof, Kungsholmen	5	141	171
Jacob	0	211	246
Stadsholmen	65	164	225
Maria Magdalena	1	183	201
Katarina	0	175	183
Totalt	71	874	1 026

Källa: Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar; Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

De här uträkningarna är baserade på min egen genomgång av källmaterialet. För Klara-Olof-Kungsholmen, Jacob och Katarina församling har listupptecknaren skrivit en sammanräkning på slutet. Dessa siffror skiljer sig från de siffror jag har kommit fram till i min sammanräkning. Exempelvis avslutas listan för Katarina församling med anmärkningen ”Tillsammans 106 tjänstehjon” för församlingens norra del, medan jag själv kommer fram till 103. Anledningen till differensen kan vara att listans upptecknare har noterat att även vissa av dem som står skrivna som husbönder egentligen kanske borde ha tagit årstjänst som tjänstefolk, som myntdrängsänkan Anna Killman eller bakdrängen Jacob

Kvorn.²⁵ Listorna över Stadsholmen och Maria Magdalena innehåller däremot inte någon sammanräkning på slutet. För att göra en systematisk genomgång har jag därför förlitat mig på min egen genomräkning, med medvetenhet om att inte heller alla som skrivits in som husbönder nödvändigtvis var självskrivna undantag från försvarslöshetslagstiftningen.

För att de här siffrorna alls ska ha någon betydelse måste de förstås sättas i relation till andelen av befolkningen och andelen av den tjänande befolkningen i staden. Tyvärr finns inget självklart material att använda för att göra detta. En genomgång av husförhörlängder eller mantalslängder för hela Stockholm skulle innebära en allt för krävande arbetsinsats. Dessutom saknas mantalslängder för vissa delar av staden för 1755. Ett mer överkomligt material är härvidlag Tabellverkets befolkningsöversikter över Stockholm.²⁶ Tabellverket, som samlade in uppgifter om befolkningens storlek och sammansättning via stadens magistrat, har bevarade uppgifter om Stockholms befolkning för året 1754. Men verkets kategoriseringar av befolkningsgrupper är långt ifrån självklara. Tabellverket listade stadens befolkning efter ”stånd och omständigheter”, alltså inte efter någon regelrätt arbetskategorisering, utan snarare efter social status.²⁷ Vad gäller kvinnorna är det än mer dunkelt: ofta verkar de ha redovisats i samma kategori som sin make. Men i vissa fall är de förtecknade efter egen verksamhet. Trots detta kan listorna användas för att göra en uppskattning över hur stor del av stadens tjänstefolk som Politikollegiet upptog.

Året 1754 räknar Tabellverket åldersstrukturen i staden och finner då 61 752 invånare: 28 187 män och 33 565 kvinnor. Siffrorna måste ses som ungefärliga: formulärets sammanräkning av befolkningen efter civilstånd ger nämligen en summa av 62 111 invånare, fördelade på 28 359 män och 33 752 kvinnor, alltså något fler än i tabellen över åldrarna.

²⁵ Katarina församling, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

²⁶ Jag använder Tabellverket på nätet via Umeå universitet. För Tabellverkets arbetsmetoder, se <https://www.umu.se/globalassets/organisation/fakulteter/samfak/enheten-for-demografi-och-aldrandeforskning-vid-umea-universitet/databaser/cedar-tabellverket-och-databasen-tabverk.pdf>. Hämtat 2022-12-30.

²⁷ Formulär 100, tabellverket på nätet, <http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk>. Hämtat 2022-12-30.

Tabell 2: Kvinnor i staden efter tabellverket och Politiekollegiets listor

Kvinnor i staden	33 752
Ståndens lakejer och tjänstefolk	1 859
Ungdom och arbetare över 15 år	2 342
Friskt inhyses folk i städerna	960
Samtliga borgerskapet och betjäntes tjänstefolk	4 841
Summa av kategorierna ovan	10 002
Politiekollegiets listor	1 169

Källa: Tabellverket 1754, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

Andelen män i Politiekollegiets listor är överlag försvinnande få. Redan utan jämförelser med annat material är det uppenbart att män som undandrog sig tjänst veckor ha varit ett marginalfenomen – i alla fall sett utifrån Politiekollegiets listor. Därför kommer jag i jämförelsen nu att inrikta mig på den kvinnliga delen av befolkningen.

Totalt listas 1 169 personer som antingen tjänstehjon i hushåll som inte verkade behöva det, som sittandes för sig själva eller som arbetare vid fabriker i Politiekollegiets listor. Detta antal skulle utgöra drygt en femtedel av alla kvinnor som arbetade som tjänstefolk för borgerskapet i staden, och en försvarlig del av stadens kvinnor i tjänsteställning över huvud taget. Tabellverket listar även 960 kvinnor som ”friskt inhyses folk i städerna”.²⁸ Siffran är misstänkt nära de 1 024 kvinnor som Politiekollegiet listat som tjänstefolk i sämre hushåll. Under denna kategori räknar Tabellverket 40 män, medan 23 män finns med i Politikollegiets listor.

I huvudsak rör det sig här alltså om kvinnlig arbetskraft som misstänks undvika årstjänsten – vilket inte är konstigt med tanke på att det var pigor som var föremålet för Överståthållarämbetets publikation år 1753 som föranledde listorna. Källmaterialet håller därför knappast för att resonera mer utförligt om drängarnas förhållande till årstjänsten, men desto bättre om pigornas.

De som satt för sig själva

Av dem som satt för sig själva fanns nästan alla uppptecknade på Stadsholmen. 20 av dem var män, varav flera på ett eller annat vis verksamma inom textilindustrin. Fem av dem var hovskräddare hos adelsmän och tre var strumpvävargesäller. Här återfanns även en perukmakargesäll. Fem var betjänter av något slag: kontorsbe-

²⁸ Kategori 10a, formulär 100, tabellverket på nätet, <http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk>. Hämtat 2022-12-30.

tjänster, kanslibetjänster eller bodbetjänster. I den "skånske glasbodbetjänten" Elis Linströms fall, utan lön.²⁹ Resterande sex personer var verksamma som arbetare i fabriker. Dessa män verkar inte direkt ha saknat laga försvar, för i listan har man noterat anknytning till fabriker eller andra arbetsplatser.

45 av de personer som satt för sig själva i staden innanför broarna var kvinnor. De flesta av dem var någonstans mellan 20 och 30 år, vissa i fyrtioårsåldern och en person så ålderstigen som 52. Vuxna människor således, men knappast lastgamla. Arton av dem försörjde sig på ett eller annat vis med sömnad, ytterligare tre står som arbeterskor vid fabriker vilket antagligen innebar att de utförde någon form av sömnadsarbete där, medan två kvinnor noteras som i färd med att lära sig att sy för sin försörjning. Dessa olika typer likställdes inte. Medan det noterades om den 33-åriga jungfru Lisa Werner att hon "säger sig föda sig med söm, löst folk", så skrevs den 44-åriga pigan Beata Ek som skradderska hos sekreteraren Carlschiöld utan någon motsvarande anmärkning. Jungfru Juliana Dahl, 23 år, arbetade hos kungliga hovbrodören Leij. Skillnaden i yrkeskunnande, social status och inkomst framstår som ansenliga inom denna grupp. Utöver dessa yrkesverksamma kvinnor angavs sju andra som arbetandes med att stå i bod eller krog, eller som ringerska i kyrkan.

Sju kvinnor stod utan tjänst, medan ytterligare tre var havande med barn och en skulle snart gifta sig med en boktryckargesäll. Utöver dessa listades tre kvinnor som enligt egen uppgift resande. Om jungfru Agneta Brahe, 30 år, noterades enbart att hon "sällan tid att vara hemma".³⁰ Vad som egentligen menas med detta är svårt att säga. Hon är den enda med ett uppenbart adligt namn som förekommer, samtidigt tituleras hon jungfru, och inte fröken som var brukligt bland ogifta adelskvinnor. Kanske var Brahe tänkt att avse hennes (tidigare) arbetsgivare?

Villkoren för de ensamstående kvinnor som bodde längre ut från stadskärnan verkar ha varit svårare än för den grupp som fångats upp inne i själva staden. Norr om staden, i Klara, Kungsholmens och Sankt Olofs församlingar listades fem kvinnor som på olika vis verkar ha trillat ut utanför hushållsordningen. Pigorna Stina Broberg (30 år) och Greta Forsström (36 år) var utan husbönder. Det var också den 42-åriga pigan Märta Stormhatt, som skrevs som sjuklig, men tjänade ihop till brödfödan med klädtvätt. Maria Wassman (22 år) var gift, men "är ej tillsammans med sin man"³¹, medan kvinnspersonen Brita Jansdotter (48 år) var "hjälpjon".³² Kvinnspersonen avsåg antagligen en ogift mor. Kanske förklarar det den ganska underliga titeln hjälpjon? Enligt tjänstehjonsstadgan fanns det inget

²⁹ Västra kvarteret, husnr. 6, Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

³⁰ Västra kvarteret, husnr. 49, Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

³¹ Kvarteret Adlern, Klara-Olof-Kungsholmens församlingar, *ibid*.

³² Kvarteret Kongsbacken, Klara-Olof-Kungsholmens församlingar, *ibid*.

utrymme för den här typen av tjänster, men det kan ha varit en pragmatisk lösning för den som inte kunde komma i fråga för annan typ av årstjänst.

Bara en person skrevs som sittandes för sig själv i Maria församling: extravaktmästaren Lars Falck.³³ Däremot upprättades i församlingen en särskild lista för de personer som var ”under namn av tjänst eller försvar vid fabriken vistande, dels med, dels utan bevis eller attester”.³⁴ Listan upptog 96 namn, alla kvinnor, deras adresser, fabriken de arbetade för och datum för eventuella attester för arbetet för fabriken. Två av dem benämndes med yrkestitel: spolerskorna Maria Söderberg och Anna Forsberg, arbetandes vid Dalmansons fabrik, men utan attester. Ytterligare 20 var änkor, medan majoriteten, hela 58 personer, titulerades som pigor. Av de 96 fabriksarbeterskorna saknade nära hälften, 46 personer, någon form av attest som kunde bevisa att de var verksamma för fabriköerna.³⁵

För dem som varken var tjänstefolk eller husbönder verkar det alltså som att textilmarknaden – i bred mening – var en vanlig födkrok. Genomgången av Maria församlings fabriksarbeterskor visar också att det kunde vara lite si och så med bevisen för sådan näringsverksamhet. Ändå var det en påvisbar försörjning, som möjliggjorde för många, framför allt kvinnor, att självständigt tjäna en inkomst.

Släktrelationer

För alla församlingar förutom Katarina och Jacob har skrivaren lämnat utrymme för att notera tjänstehjonets titel. Sammanlagt ger det 598 tjänstehjon. De flesta av dessa – 351 personer – benämndes som pigor medan 63 benämndes som flickor. Elva personer hade någon annan titel, exempelvis jungfru. Att de flesta benämndes som pigor framstår som normalt och oskyldigt – det är trots allt pigtjänst materialet handlar om. Uppgiften är ändå inte betydelslös. Man hade kunnat tänka sig att många bland den här delen av befolkningen som togs i tjänst hos så kallade sämre hushåll skulle benämnas med det nedsättande epitetet kvinnspersoner, alternativt var änkor, jungfrur eller mamseller som inte ansåg sig behöva ta tjänst. Men så var alltså inte fallet. Huvuddelen var sådana människor som man kunde förvänta sig att finna i en tjänstesituation, men som av en eller annan anledning hade hamnat i dessa mindre hushåll.

171 personer benämndes med en släktrelation till husbonden i stället för titel. Det ligger i linje med myndigheternas misstankar i förordningen från 1753 om

³³ Kvarteret Kattryggen, Maria Magdalena församling, *ibid.*

³⁴ Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

³⁵ Maria Fabriker, *ibid.*

att pigor valde att bo hos släktingar i stället för att ta årstjänst.³⁶ Mörkertalet kan antas ha varit stort. 171 personer, vilket utgör drygt en fjärdedel av alla hjon som benämndes med någon form av titel, är sannolikt bara ett minimum som kan hänföras till denna kategori. I åtminstone ett fall i mantalslängden noteras en svägerska som arbetandes i ett hushåll, när Politikollegiets listor endast noterat personen som piga.³⁷ Det framstår som troligt att det fanns flera sådana relationer som kollegiet har missat när de har upptecknat sina listor.

Av de relationer som faktiskt nämns var 118 av 171 hjon skrivna som döttrar till husbönderna. Ytterligare sex var fosterdöttrar, nio var syskondöttrar och två var barnbarn. Sjutton personer var svägerskor till husbonden och elva personer var husbondens syster, medan sex personer endast omnämns som "släkting".

Att döttrar var en så framträdande grupp i materialet kan mycket väl ha speglat verkligheten. Det kan också ha varit så att det var en relation som var så uppenbar för kollegiet att den ofta noterades, medan andra släktrrelationer, som svägerskor eller syskonbarn lätt gick dem förbi och istället noterades som pigor eller flickor i materialet.

I samma församlingar har dessutom hjonets ålder ofta, men inte alltid, noterats. Det ger en möjlighet att se åldersammansättningen på tjänstehjonsgruppen som helhet, i synnerhet gällande döttrarna. Återigen blir det tydligt att det inte rör sig om några ålderstigna och ledbrutna tjänstehjon, men inga yngligar heller i jämförelse med vad som är brukligt inom tjänstefolksgruppen. Som jämförelsepunkt kan man ta tjänstefolket i Maria Magdalena församlings första och andra brandvaktsdistrikt år 1760: Vissa började tjänstgöra redan i de tidiga tonåren, andra fortsatte i tjänst (eller återvände till den) i 30-årsåldern, men den absoluta majoriteten pigor var 19–26 år gamla.³⁸ Tjänstehjonen i Politikollegiets listor framstår i jämförelse som något yngre. De flesta var mellan 15 och 24 år gamla.

Tabell 3: *åldrar på tjänstehjon och döttrar*

Titel	0–14 år	15–19 år	20–24 år	25–29 år	30–34 år	35–39 år	40 +	Summa
Hjon	64	106	133	47	32	12	14	408
Varav döttrar	2	54	42	17	6	0	0	121

Källa: Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar; Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

³⁶ Modée, s. 3595–3596.

³⁷ Husnr. 17, Staden västra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppbořdsärenden, Stockholms stadsarkiv.

³⁸ Paul Borenberg, *Servants: Power, Status and Opportunity in 18th century Stockholm*, (Uppsala: opublicerad masteruppsats, 2014), s. 26. [Crossref](#).

Det är i samma åldersspann vi finner döttrarna: två av dem var yngre än 14 år och sex personer var i tidiga 30-årsåldern, medan flertalet befann sig någonstans mellan 14 och 29 år. Det innebär att man inte kan säga att det rörde sig om någon grupp yngre men fortfarande hemmavarande barn, utan trots allt människor som befann sig inom den ålderskategori som vanligen tog årstjänst som pigor men som av en eller annan anledning inte hade gjort detta. Det verkar alltså inte ha rört sig om en kategori av utslagna människor, eller kvinnor som normalt inte var förmögna till att delta som arbetskraft i ordinarie hushåll. Det kan ha varit så att de föredrog att stanna i föräldrahemmet framför att ta årstjänst som pigor, som Politikollegiet misstänkte. Möjligen kan det också ha varit så att det inte fanns tillräckligt stor efterfrågan på pigor bland stadens mer etablerade hushåll heller.

Så kallade sämre hushåll

Vilka var då dessa så kallat sämre hushåll som misstänktes hålla sig med tjänstehjon? Här finns inte utrymme att ge annat än en något impressionistisk bild av denna kategori. Hur de tjänade sitt uppehälle är svårt att säga – bakom ståndsbeteckningar som ”extra vaktmästare” eller ”kofferdisjömansänka” kan allsköns mer eller mindre legala och inkomstbringande sysslor i den informella ekonomins gränsland dölja sig. Arbetsforskningen har visat att yrkestitlar i tidigmodern tid sällan avslöjar, utan snarare döljer, ett samhälle som präglas av ett utbrett mångsyssleri.³⁹

Ändå kan några generella slutsatser dras utifrån listans längder över husbönder. Den första är att huvudparten var män: 743 husbönder mot 131 ensamma matmödrar.⁴⁰ De 131 matmödrarna utgjordes i överväldigande utsträckning av änkor, ofta till arbetare, sjömän eller soldater. I vissa fall även till skräddare eller andra hantverkare.

Det andra var att husbondegruppen antingen präglades av människor som arbetade med sina egna händer – utan andra uppenbara resurser – eller av människor som redan mer eller mindre tydligt befann sig inom den halvofficiella ekonomin. Till den första gruppen hör timmermän, sjömän, gardessoldater och gesäller eller fabriksarbetare. Till den andra gruppen, som endast förekommer undantagsvis, kan räknas män som den extra stadsvaktmästaren Eric Lundin⁴¹ eller den avskedade Gardeskorpralen Eric Smedström.⁴²

³⁹ Se Maria Ågren (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society*. (Oxford: Oxford University Press, 2016).

⁴⁰ Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

⁴¹ Katarina församling, *ibid.*

⁴² Klara-Olofs-Kungsholmens församlingar, *ibid.*

Men här fanns framför allt krögarna, som verkar ha tilldragit sig myndigheternas särskilda intresse. Stockholm hade vid tiden åtminstone 720 krogar.⁴³ Tillståndet hanterades av Handelskollegiet som en sorts biståndspeng för nödställda eller pensionsförmån för gamla.⁴⁴ Krogarna fick inte anställa arbetsfört tjänstefolk, utan bara sådana som var för svaga för att kunna utföra vanlig pigtjänst.⁴⁵ Kanske är det då förklaringen till att många krögare fanns med på listorna över hushåll som höll sig med tjänstefolk fast de inte borde – sannolikt som arbetskraft i krogen. Listorna upptar sammanlagt 68 krögare på Stadsholmen med 104 tjänstehjon (i övriga församlingar har de inte särskilt utmärkts). Vissa av dem anställdes flera kvinnor, som vaktmästaren Rosling som hade både en 32-årig änka och en 32-årig piga hos sig.⁴⁶ En annan krögande vaktmästare, Gabriel Lindbom, höll sig med två döttrar, 17 och 26 år hemma, samt hela tre pigor, 23–25 år gamla.⁴⁷

Det behöver inte ha handlat om regelrätt betjäningpersonal här, även om det kanske var vad myndigheterna misstänkte. En krögare kunde – i alla fall vid ett enskilt tillfälle – argumentera för att dess tjänstefolk inte alls var anställda inom krognäringen, utan anställda som hjon i ens eget hushåll och på så vis få behålla dem i tjänsten.⁴⁸ Med det sagt så är det kanske osannolikt att det krävdes en flerhövdad hushållsstab för att hålla ordning på ett vaktmästarhushåll. Det är alltså troligt att krögarna olovligen höll sig med friskt tjänstefolk. Med tanke på hur många krogar staden hade är detta knappast förvånande. Om något är det förvånande att inte fler krögare hamnade på Politikollegiets listor än vad som var fallet.

Vanligtvis var alltså pigornas husbönder andra människor från de arbetande klasserna i staden, men som kanske redan gift sig, skaffat barn och etablerat sina egna hushåll på marginalen som en piga kunde inhysas hos och hjälpa. Det finns därmed inget som uppenbart tyder på att detta tjänstefolk sögs upp i någon konkurrerande näringsgren. Krogarna tog visserligen sin beskärda del av arbetskraften, men långt ifrån någon majoritet.

⁴³ Stockholms stad, 1754, Tabellverket på nätet, [Crossref](#). Hämtat 2022-12-30.

⁴⁴ Ling, s. 176–180. Se även Christine Bladh, "Kvinnors dubbla beroende av sprit. Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816" i *Kvinnor och män som aktörer och klienter, en antologi som skildrar tidigt 1800-tal och framåt*, red. av Christine Bladh, Elisabet Cedersund och Jan-Erik Hagberg (Stockholm: Nerenius & Santérus, 1997), 11–40.

⁴⁵ Ansökningar om krogrättigheter volym 6, Handelskollegiet, Stockholms stadsarkiv.

⁴⁶ Inre kvarteret, husnr. 1, Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politikollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

⁴⁷ Inre kvarteret, husnr 89, Staden, *ibid*.

⁴⁸ Osvald, s. 165.

Tegelviken och Kolmätargränd

Politiekollegiets material ger inte någon särskilt fyllig bild av hushållssammansättningen där dessa tjänstehjon levde. Men mantalslängder kan fungera som ett jämförande material för att skapa ett utdrag som visar på hushållens sammansättning.⁴⁹ Mantalslängderna gör det också möjligt att kontrollera om myndigheternas misstanke, om att inhyses pigor undvek att mantalsskrivas, egentligen stämmer. För att testa det har jag kontrollerat Politiekollegiets uppgifter mot Mantalslängdens uppgifter på kvarteret Tegelviken på Södermalm, och på Kolmätargränden på Stadsholmen.

Tegelviken

Katarina församling var stadens mest proletariserade: relativt fattigare än övriga församlingar, med många små hushåll.⁵⁰ Längst ut i församlingen, på Södermalms nordöstra strand, låg kvarteret Tegelviken, namngiven efter en liten vik som först användes som utskeppningshamn för ett tegelbruk och som under 1700-talet hade ersatts av ett tjärhov. År 1755 noterade mantalskommissarien 720 invånare i kvarteret: 156 män med sina hustrur och en ungarl. 112 söner och 107 döttrar under 15 år samt fyra söner och tolv döttrar över 15 år. Till detta läggs 57 manliga och 100 kvinnliga tjänstehjon, samt tre män och sexton kvinnor som betecknats som *gammalt folk*.⁵¹ Av Tegelvikens hushåll noterade Politiekollegiet här tretton stycken som ”sämre hushåll som haver tjänstehjon [...]”.⁵² Listan upptar fjorton kvinnonamn som tjänstehjon i dessa hushåll, men inga mansnamn.

Myndigheterna misstänkte att tjänstehjon lät sig mantalsskrivas i mars, för att sedan säga upp sin tjänst och i stället bo som inhyses hos släktingar och vänner. En jämförelse mellan Politiekollegiets lista över kvarteret Tegelviken och mantalslängden från samma år visar att så sannolikt inte var fallet. Av de fjorton kvinnonamn som finns upptecknade i Politiekollegiets lista över Tegelviken återfinns tretton av dem som mantalsskrivna i samma hushåll. Det enda undantaget är i timmermannen Erik Enbergs hushåll, där Politiekollegiet antecknade en Brita Söderberg som

⁴⁹ För en diskussion kring Mantalslängdernas tillförlitlighet och användbarhet som källa i 1700-talets Stockholm, se Mats Hayen, *Stadens puls, en tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830*, (Stockholm: Studier i stads och kommunhistoria, 2007), s. 68–74. [Crossref](#).

⁵⁰ Söderberg, Jonsson, Persson, s. 98.

⁵¹ Kvarteret Tegelviken, Katarina Södra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, Stockholms stadsarkiv.

⁵² Katarina församling, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

tjänstehjon.⁵³ I mantalslängden finns ingen Brita Söderberg omnämnd, men för Erik Enbergs hushåll står det antecknat att han levde med sin hustru och två små döttrar i en egen gård han hyrde, där han även höll tre gäster.⁵⁴ Det är möjligt att någon av dessa namnlösa gäster var den Brita Söderberg som sedan skrevs in i Politiekollegiets listor. Om det fanns en utbredd praxis att låta sig bli mantalsskriven hos en husbonde och sedan lämna tjänsten, så verkar alltså inte Politiekollegiet ha lyckats kringgå den med sina uppteckningar år 1755. Eller så var det inte ett så utbrett problem som myndigheterna oroade sig för att det var.

Av de 13 sämre hushållen var tre krogar. Det står inte utskrivet i Politiekollegiets lista över just Katarina församling, men det framgår av mantalslängderna. I några fall verkar det trots allt ha rört sig om släktingar som tagit tjänst hos vandra, som i fallet med sjömannen Jean Wiberg. Han var 24 år och ute till sjöss och han levde med sin 23-åriga hustru och hennes 26-åriga syster Ingrid Hellström, utan barn.⁵⁵ Att ett sådant litet och barnlöst hushåll skulle ha behov av en pigga måste framstått som besynnerligt för misstänksamma ögon. I ytterligare två av de tretton hushållen kan man ana en släktkoppling mellan husbonde och tjänstehjon. I det ena bodde vågkarlen Magnus Palm (51 år) tillsammans med sin hustru (50 år) och deras fyra barn i åldrarna tre till fjorton år, och drev samtidigt en krogverksamhet. I sin tjänst hade de pigan Stina Palm, 28 år. Möjligtvis en släkting till husbonden, att döma av efternamnet.⁵⁶

I det andra hushållet bodde kofferditimmermannen Lars Friberg (36 år) och hans hustru (34 år) tillsammans med tre söner: den äldsta nio år gammal, den yngsta bara tio veckor. I hushållet bodde även husbondens äldre syster, pigan Caisa Friberg, 46 år gammal.⁵⁷ Rent spekulativt kan nog den äldre system ha fyllt en viktig funktion i hushållet: barnen var små, och att ha två kvinnor i hushållet som kunde samarbeta om barnpassningen och som båda kunde tillföra extrainkomster från enklare påhugg kan ha varit en förutsättning för att få tillvaron att gå runt. Inte minst eftersom Fribergs hustru nyligen genomgått en graviditet, som kan ha krävt tid för återhämtning.

⁵³ Kvarteret Tegelviken, husnr. 35, Katarina församling, *ibid.*

⁵⁴ Husnr. 35, Kvarteret Tegelviken, Katarina Södra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Stockholms stadsarkiv.

⁵⁵ Husnr. 23, *ibid.*

⁵⁶ Kvarteret Tegelviken, husnr. 45, Katarina församling, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Stockholms Stadsarkiv, och Kvarteret Tegelviken, Katarina Södra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Stockholms stadsarkiv.

⁵⁷ Husnr. 59, Kvarteret Tegelviken, Katarina Södra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Stockholms stadsarkiv.

Man kan svårligen anklaga Politiekollegiet för slapphänthet i uppteckningen. Till exempel upptecknade de gesällen Nils Holmstedt, tillsammans med tjänstehjonet Lisa. I mantalslängden kan man läsa att det rörde sig om den 29-åriga överskärargesällen Nils Holmstedt, som levde tillsammans med sin 30-åriga hustru och deras son på två år samt flickan Lisa, 13 år gammal, som var ”ofärdig i armarna”.⁵⁸ Deras förekomst på listan över sämre hushåll som höll sig med tjänstefolk utan att egentligen behöva dem antyder att omständigheterna inte var skäl nog att undandra sig ordinarie pigtjänst.

Vissa av hushållen i Politiekollegiets listor kanske inte hade något uppenbart behov av sitt tjänstefolk. Men de flesta hade småbarn i hemmet, vilket kanske kan ha varit en anledning till att man ville ha en extra vuxen person närvarande. En möjlig gemensam nämnare för varför de upptecknades i listorna är att de inte hade tagit årstjänst i enlighet med tjänstehjonsstadgan. Därmed var det inte så mycket undangömmandet av arbetskraften som Politiekollegiet följde upp. Snarare handlade det om att kartlägga den informella arbetsmarknaden utanför den årstjänstlagstiftning som tjänstehjonsstadgan reglerade.

Kolmätargränd

Stockholms sexhandel bedrevs i hög utsträckning i hemmen. Särskilda bordeller verkar ha saknats, utan de prostituerade vistades i hemmen som pigor och tjänstefolk.⁵⁹ Eftersom det nästan enbart var kvinnor som nedtecknades i Politikollegiets listor kan man undra om förklaringen står att finna i en ökad medvetenhet och oro för sexhandelns utbredning i 1700-talsstaden?

En stark indikation på att materialet inte ger några explicita upplysningar om Stockholms sexhandel är notisen för den välkända kopplerskan Lovisa von Platen (kallad *Plattskan*). Hon finns antecknad i listorna som Madmoisell Lovisa von Platen, 40 år gammal och boende för sig själv i hus nummer 19 på Västerlånggatan nära Järntorget. Hon står skriven för sig själv, utan några pigor i sitt hushåll.⁶⁰ Men låt oss titta närmare på några av de platser som var kända för att inrymma den ljusskygga bordellverksamheten.

Olyckligt nog finns inte mantalslängder bevarade för stadens inre, östra och södra kvarter för året 1755. Där låg Baggensgatan, (ö)känd för sin utbredda sexhandel.⁶¹ I Politiekollegiets listor upptecknades misstänkt nog ett par hushåll på

⁵⁸ Husnr. 10, *ibid.*

⁵⁹ Rebecka Lennartsson, *Mamsell Bohmans fall: Nattlöperskor I 1700-talets Stockholm*, (Stockholm: Stockholmia förlag, 2019), s. 116–117.

⁶⁰ Södra kvarteret, husnr. 19, Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

⁶¹ Lennartsson, s. 106.

denna gata med fler än ett kvinnligt tjänstehjon. Exempelvis höll sig den före detta kocken Johan Eggers med inte mindre än tre unga pigor – Stina (22 år), Anna (30 år) och Stina (30 år) – till sin spisverksamhet.⁶² Kanske var detta en front för sexhandel, eller så utgjorde sexhandel en sidoinkomst, vid sidan av spisgästerna. Enbart utifrån Politiekollegiets listor går det inte att säga säkert.

Mantalslängder finns däremot bevarade för stadens västra kvarter. Där låg ett annat stråk som var beryktad för sin sexhandel: Kolmätargränden, en smal gränd med sträckning mellan Västerlånggatan och Riddarhustorget. Bellman beskrev gränden 15 år senare som "[s]mal och smutsig, full med grus, rådhustaket syns i änden, sen blott krog och jungfruhus".⁶³ I Politiekollegiets listor finns det dock inget särskilt som tyder på att gränden skulle ha varit det Sodom som Bellman senare beskrev det som. Där upptecknades åtta hushåll. Samtliga personer som upptecknades i Politiekollegiets lista står också att finna i mantalslängden för samma år på denna adress.⁶⁴

Tre av hushållen utgjordes av kvinnor som försörjde sig inom den informella ekonomin: fogdeänkan Anna Ryman, 38 år gammal, levde med den 22 år gamla "kvinnspersonen" Stina Wahlström och en 14-årig dotter. De försörjde sig med att sy och tvätta. Även jungfruparet Maja Brita Hellman (40 år) och Maja Salin (54 år) arbetade med sömnad. Det tredje hushållet förestods av en 35 år gammal timmermansänka: Gertrud Stenberg. Hon uppgavs försörja sig med klädtvättning och hade hos sig pigan Margareta Möller (35 år gammal) och tre barn i åldrarna två till åtta år.

Tre av de upptecknade hushållen i den lilla gränden var krogar. Kofferdisjömannen Lars Byman (46 år) och hans hustru (26 år) höll krog nummer 56 och hade hustruns syster Maja (22 år) anställd som piga. Den andra krogen hölls av drängen i Kammarkollegiet Eric Winberg (45 år), som levde med sin hustru (37 år), deras fyra barn i åldrarna fyra till åtta år samt pigan Catharina, 23 år.

Den tredje krogen låg inte i staden, men på Södermalm. Dess ägare, myntdrängen Jonas Lundberg (41 år), bodde på Kolmätargränden där han höll spisgäster med sin 52-åriga hustru, en sjuårig son och pigan Sigrid som var 29 år.

De två resterande hushållen bestod av den 63-åriga extra myntdrängen Johan Holm, hans 72-åriga hustru med deras 18-åriga piga Maja Granberg och sprut-

⁶² Inre kvarteret, husnr. 137, Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Politiekollegiet, Stockholms Stadsarkiv.

⁶³ Carl Michael Bellman, "Fredmans epistel 34" i *Fredmans Epistlar*, (Stockholm: Tryckt hos Anders Zetterberg, 1790). [Crossref](#).

⁶⁴ Husnr. 89-97, Staden västra, Mantalslängder år 1755, Överståthållarämbetet för uppborärenden, Stockholms stadsarkiv.

lagaren Peter Moelius, 44 år, med sin 30-åriga hustru som höll sig med den 21-åriga pigan Brita.

Hushållens karaktär liknar mycket de hushåll som fanns upptecknade kring Tegelviken. Det finns alltså inga uppenbara tecken på att listorna fångade in stadens sexhandel. Rebecka Lennartsson beskriver sexhandeln under tiden som utbredd, men gömd och informell.⁶⁵ Därför är det tänkbart att många av de pigor som upptecknades av kollegiet var en del av stadens sexhandel, och att flertalet av husbönderna ägnade sig åt koppleri. Men det går inte att säga att listorna på ett tydligt sätt fångade in den ljusskygga sexhandeln. Hade de gjort det hade knappast den ökända kopplerskan Lovisa von Platen stått skriven som en ensam mademoiselle i fastigheten vid Västerlånggatan.

Tjänstehjonsstadgan och den informella ekonomin

Fanns det någon verklighetsförankring i myndigheternas återkommande klagomål över att människor i undvek att ta årstjänst? Jag menar att svaret på den frågan är både ja och nej.

Ja, eftersom de kvinnor som var i tjänst eller inhyses bland stadens så kallat sämre hushåll var många. En uppskattning är att de skulle ökat antalet pigor med en femtedel om de hade tagit tjänst. Att dessa människor kunnat undvika årstjänsten och i stället valt andra sätt att försörja sig i den ordnade ekonomins utmarker märktes säkert av för den husbonde som ville rekrytera en piga i staden. Det var nog så att stadens pigor kunde pressas till ganska dåliga villkor, men att de visste att det fanns någon form av alternativ till årstjänsten om villkoren blev orimliga, lönen alldeles för låg eller matmodern alldeles för krånglig. Kanske inget glamoröst, bekvämt eller lukrativt alternativ, men åtminstone någon form av alternativ. Politiekollegiets initiativ 1753 vittnar om att myndigheterna ville se sådana flyktvägar stängda. Vidare visar uppteckningen av fabriksarbeterskor att dessa ofta saknade officiell dokumentation på sina uppdrag. Det framstår som troligt att en avsevärd del av kvinnorna också fann sin försörjning inom den informella sektorn.

Men å andra sidan nej: myndigheternas oro var överdriven. I överståthållarämbetets publikation den 30 maj 1753 presenteras misstanken om att pigor sökte lura mantalskommisarierna genom att avvika och låta bli att förnya sin tjänst när väl mantalsskrivningen hade skett. När jag jämför ett urval ur Politiekollegiets listor med mantalsslängderna från samma år finns inga tecken på att så faktiskt var fallet. Det kan givetvis ha skett tidvis, men det finns inget i den här undersök-

⁶⁵ Lennartsson, s. 116–117.

ningen som tyder på att det skulle ha skett med någon större systematik. På det punkten verkar alltså myndigheternas oro ha varit obefogad.

En möjlig förklaring till att en ganska stor grupp stod utanför tjänstefolkssystemet kan vara att efterfrågan på deras arbetskraft var låg. Det finns mycket få män i listmaterialet: 21 som satt för sig själva, och två som har tjänst hos andra. Resten var kvinnor. Hade dessa aktivt undvikit pigjtjänsten, eller hade de helt enkelt inte funnit någon annan tjänst? Krognäringen med Stockholms över 700 små krogar slukade redan en ansevärd mängd kvinnlig arbetskraft, även om den åtminstone nominellt var reserverad för dem som inte var friska eller starka nog att utföra vanliga pigsysslor. Ändå verkar det funnits pigor över. Kan det helt enkelt ha varit så att efterfrågan på pigor till hushållen inte var särskilt hög?

Om vi nu utgår från samtidens problembeskrivning, att vissa undvek årstjänsten, menar jag att problemet visserligen fanns, men kanske grundade det sig i något annat än arbetsovillighet. Grundproblemet kan ha varit att Stockholm hade ett överskott på ogift kvinnlig arbetskraft. Detta trots att hushållen var välfyllda med pigor, trots att den omfattande krognäringen anställde många pigor och trots att det fanns arbete för kvinnor som sömmerskor.

Ett listmaterial lämpar sig inte särskilt väl för att synliggöra extraordinära försörjningsstrategier. Ändå får jag intrycket att det fanns möjligheter att försörja sig också utanför pigjtjänsten. Fabriksnäringen och krognäringen hade säkerligen en betydande dragningskraft för den kvinnliga arbetskraften i staden. 1700-talet var också den tid då sexhandeln ökade i staden. Men mest intressant i den här undersökningen är trots allt hur stor andel av det listade tjänstefolket som inte hade någon uppenbar koppling till dessa näringar. Att bo inhyses i ett fattigare hushåll eller som piga verkar faktiskt ha varit ett möjligt försörjningsalternativ det också. Att sitta inhyses hos en släkting eller vän kan nog ha inneburit en möjlighet att mer flexibelt ordna tjänsteutbytet än vad tjänstehjonsstadgan tillät. Visserligen kan man inte utifrån listmaterialet skapa någon översikt över precis vad dessa människor gjorde. Vissa tvättade, kanske skötte några grisar eller hjälpte till med barnpassningen, om än utanför det stadgade tjänstehjonskontraktet. Dessa arbetsuppgifter var inte bara vanligt förekommande i den tidigmoderna ekonomin, utan rentav en nödvändighet för att den skulle fungera.⁶⁶

Hur ska man jämka samman tjänstehjonsstadgans anspråk på en stelbent reglering av anställningsförhållandena med den tidigmoderna ekonomins tendenser till informalitet? Harnesk menar helt enkelt att tjänstehjonsstadgan inte

⁶⁶ Den här typen av små-uppgifter är förekommande i så gott som all arbetsforskning om tidigmodern tid, men dess nödvändighet synliggörs kanske tydligast hos Mispelaere och Ågren, "Emissaries, Allies, Accomplices and Enemies".

klarade av att stå emot de ekonomiska strukturerna, och att den därför var verkingslös.⁶⁷

Den här undersökningen visar att det absolut fanns ett stort gränsland bortom tjänstehjonstadgans tjänstevång där det gick att leva. Samtidigt har Uppenbergs visat att tjänstefolkssystemet var allmänt accepterat, för att relationen mellan tjänstefolk och husbonde skapade erkända samhällspositioner.⁶⁸ Kanske är det också framför allt så man bör förstå tjänstehjonsstadgans bestämmelser i praktiken. Att den i första hand skapade läsbara auktoritetsförhållanden. Den här undersökningen visar i alla fall att det var så som den i praktiken verkar ha fungerat i Stockholm: antalet försvarslösa var få, men andelen människor som hade laga försvar i hushåll där de rimligtvis inte var fullt sysselsatta med tjänstefolkssysslor var många.

PAUL BORENBERG (f. 1987), fil. dr, är verksam vid Stockholms universitet. Huvudsakliga forskningsintressen är städernas socialhistoria, tjänstefolk och tidigmodern sexualhistoria. Tidigare har han varit verksam vid centrum för Arbetarhistoria inom projektet Historisk Arbetslivsforskning, Lunds Universitet. Författaren vill tacka Siri Bovenberg för hennes hjälp med arkivarbetet och Åke Wibergs stiftelse för ett generöst forskningsbidrag.

⁶⁷ Harnesk, s. 216.

⁶⁸ Uppenberg, s. 256, 264–67.